International Indexed, Refereed Research Journal, ISSN-2250-253x, (Print), E-ISSN 2320-544x, Issue-3, Vol-I, March-2013

शोध पत्र- bfrgkl

i- Jh/kj'kkL=h ikBd ;kph ekuorph /ke ldYiuk

* ik- Mk- vfuy ekf.kdjko cIk.k

* Z.B. Patil College,Dhule

प्रस्तावना :

महाराष्ट्रातील देवदेवता मध्ये ग्रामदेवता, स्थानदेवता, कुलदैवत व इष्टदेवता असे देवतांचे वर्गीकरण करता येते. 'घराण्याची कुलदेवता किंवा कुलस्वामी हा शिव किंवा विष्णू यापैकी एक असतो. कधी या देवतांच्या अर्धांगींचेही नाव जोडीने येत असते. ज्याची कुलदेवता नुसती देवी आहे, त्यांच्यात कुलस्वामी बहुदा नसतो.' देव-देवता वेगवेगळ्या नावाने प्रचलित असल्या तरी परमेश्वराविषयीची श्रद्धा आज प्रत्येकाच्या मनात सारखीच दिसते, श्रद्धाळू महाराष्ट्रीयन जनतेला, धर्मभोळ्या समाजाला धर्मचिकित्सा करू नच यशस्वी जीवनाचा खरा मार्ग दाखविण्याचे काम पं. श्रीधरशास्त्री सारख्या धर्मशास्त्रावर अधिकार असणाऱ्या थोर विभूतींनी केले.

व्रतवैकल्ये आणि कर्मकांड

महाराष्ट्राच्या समाजव्यवस्थेवर रुढी-परंपराचा जबरदस्त पगडा होता. आपण पाळीत असलेल्या प्रथांनाच त्यांनी धर्म मानलेले होते. आपल्या पारंपरिक रूढी-परंपराचे ते अतिशय मनोभावे पालन करीत होते. धर्माच्या नावाखाली अनिष्ट प्रथा समाजात सर्रास सुरूहोत्या. हिंदू धर्मामध्ये मूर्तीपूजा ही एक स्वतंत्र कल्पना मानली जाते. आपल्या मनातील भावना मूर्तीपूजेच्या माध्यमातून हिंदू माणसाने मंदिरात मांडल्या. वैदिक धर्मात मूर्तिपूजा नव्हती. इंद्र, वरुण, सोम इ. देवता या सृष्टीतील प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या भौतिक घटना म्हणजे देवता होत्या. पुढे सिंधु संस्कृतीतली शिवलिंग पूजा हिंदू लोकांनी स्वीकारली. हिंदू धर्मियांच्या मनात परमेश्वराविषयीच्या ज्या भावना होत्या त्या त्यांनी मंदिरात जाऊन प्रगट केल्या. 'हिंदू धर्माची भक्तीभावना आत मावेनाशी होऊन बाहेर पडू लागली. तीच ही मूर्तीपूजा होय.' मानवाच्या अंतर्मनात जे आहे ते मूर्तीपूजेच्या रूपाने बाहेर पडू लागले. हिंदू धर्मात मूर्तीपूजेला धार्मिक अधिष्ठान आहे. महाराष्ट्रीयन माणूस मोठ्या भक्तीभावाने, श्रद्धेने, सात्त्विक अंतःकरणाने मूर्तीपूजा करताना दिसतो. त्याची परमेश्वरावर नितांत श्रद्धा असून तो भाविक आणि श्रद्धाळू आहे.

अशा या परमेश्वरावर श्रद्धा असणाऱ्या समाज व्यवस्थेत अस्पृश्यांना हिंदूच्या मंदिरात जाऊन दर्शन घेण्यास वरिष्ठ जातीतील हिंदू धर्मियांची मान्यता नव्हती. अस्पृश्यांना मंदिरात मूर्तीपूजा करू दिल्यास आपला हिंदूधर्म, मंदिरे आणि देवता अपवित्र होतील, संस्कृती लयास जाईल अशा विचारसरणीवर त्यांचा विश्वास होता. म्हणूनच या विचारसरणीत बदल होणे गरजेचे होते. ती समाजाची गरज होती. ही गरज २० व्या शतकाच्या पूर्वार्धातील बुद्धीवंतांनी ओळखली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी चालविलेल्या मंदिर प्रवेश चळवळीला पं. श्रीधरशास्त्रींनी धर्मशास्त्रीय आधार दिला. धर्मशास्त्रीय दृष्ट्या अस्पृश्यांच्या मंदिर प्रवेशाला मान्यता दिली.

महाराष्ट्रात वर्षानुवर्ष हिंदू-मुस्लीम समाज गुण्यागोविंदानी राहत आले. हिंदू लोक मशिदीत नवस करतात आणि मुसलमान लोक हिंदूचे दसरा दिवाळी हे सण साजरे करतात. धर्ममार्तंडांनी धर्मभोळ्या श्रद्धाळू जनतेचा गैरफायदा करून घेतला. 'बुद्धाने स्वतःच सांगितले होते की, मूर्तिपूजा करायची नाही. पण बुद्ध तीन चारशे वर्षांचा जुना होताच. भिक्षू लोकांनी स्वतः बुद्धाच्याच मूर्ती तयार केल्या. त्या मूर्तीभोवती पूजेअर्चेचे, प्रार्थनेचे अवडंबर निर्माण केले; आणि त्यातून स्वतःचे फुकट पोट भरण्याची उत्तम सोय करून घेतली.' धर्माचे अवडंबर करणाऱ्यांनीच बौद्ध धर्मात स्वतःच्या स्वार्थापोटी मूर्तीपूजेचा शिरकाव केला. हिंदू धर्मात तर भिक्षुक, भट पुजारी आणि वैदिक ब्राह्मण हे प्रत्यक्ष देवाचे दलालच बनले. ब्राह्मण समाजाने सर्वसामान्यांना व्रतवैकल्ये आणि कर्मकांडात पद्धतशीररीत्या अडकवून ठेवले. 'कोणत्याही धर्माचा इतिहास पाहिला तर असे दिसून येई की, तो धर्म शे-दोनशे वर्षांचा झाला की, त्यात कर्मकांड, पाखंड आणि वरकरणी थोतांडच फार माजत जाते. मूळ धर्माचे तत्त्व आणि उदात्त आचरणाची शिकवण कुठे असली तर गुंजभर आणि होमहवन अंगारे, धुपारे, देणग्या दक्षिणा ह्याच घडाभर, अशी त्या धर्माची स्थिती होते.' महाराष्ट्रातील अशिक्षित समाजाचा फायदा घेऊन भोंदूगिरी करणाऱ्यांनी असेच उद्योग चालविले होते. धर्ममार्तंडांच्या भूलथापांना बळी पडून सर्वसामान्यांची मोठ्या प्रमाणात फसगत होतांना दिसते. श्रद्धा, सत्य, प्रेम आणि त्याग असे धर्माचे चार चरण आहेत.

पहिला चरण आहे श्रद्धा, श्रद्धा लोकांमध्ये आजदेखील आहे. पण बाकी तीन जवळ-जवळ संपले आहेत. बिचारा धर्म त्या एकाच पायावर अडखळत, धडपडत चालतो आहे. अशाने धर्मकार्यात प्रगती होऊ शकणार नाही. केवळ श्रद्धेच्या आधारावर माणूस उभा राहू शकेल, चालू शकणार नाही, पळू शकणार नाही, म्हणून धर्माच्या या बाकी तीन चरणांना पण जागे केले पाहिजे, म्हणजे त्यांना चालना दिली पाहिजे. हे काम पं. श्रीधरशास्त्री पाठकांसारख्या व्यक्तींनी केले. सुदृढ समाजाच्या संवर्धन आणि संगोपनासाठी सत्य, प्रेम आणि त्यागाची गरज आहे. समाज सत्याशिवाय टिकू शकत नाही, सगळ्यावर प्रेम करणे हा आपला धर्म आहे. त्यागाशिवाय समाजोन्नती शक्य नाही. 'हिंदू धर्मात आजच्या काळात जी तपस्या झाली ती मंदिरांच्या बाहेरच्या लोकांनी केली आहे. समाजाच्या आचार-विचारात जे रोग शिरलेले असतात, त्यांना घालवण्याकरता अनेक प्रकारच्या नवनव्या तपस्या कराव्या लागतात. गांधीजींनी स्वदेशीधर्माची

सुरुवात केली. अस्पृश्यतेचे निवारण करण्याकरिता तपस्या केली. सर्वधर्माचा समन्वय केला. रामकृष्ण मिशनने अद्वैताबरोबर सेवेला जोडले. योगाची स्थापना करण्याकरता श्री अरविंदानी प्रयत्न केले. स्वामी दयानंदानी जातिभेद निरसनाचा प्रचार केला. ही सर्व तपस्या मंदिरांच्या बाहेर झाली आहे. व्यक्तींनी स्वतंत्ररूपानेच सुधारणा केल्या. आद्य शंकराचार्यांमध्ये स्वतंत्र प्रज्ञा होती. त्यांनी जे जुने चुकीचे विचार होते, त्यांच्यावर प्रहार केला. धर्माचे संशोधन केले.' समाजातील मूलभूत बदलासाठी तपस्येची गरज असते त्यासाठी मंदिर, मूर्तीपूजेची गरज नसते. पण त्या कार्यात झोकून देणे महत्त्वाचे आहे. स्वामी विवेकानंद, स्वामी दयानंद सरस्वती, पं. श्रीधरशास्त्री सारख्या व्यक्तीची तपस्या त्याकामी आलेली दिसते. समाजकार्य आणि धर्मचिकित्सेसाठी त्यांची साऱ्या आयुष्याची तपस्या कामी आलेली दिसते.

महाराष्ट्रातील समाजात अनेक भ्रामक समजूतीनी घर केलेले आहे. महाराष्ट्रीयन माणूस जेवढा श्रद्धाळू तेवढाच अंधश्रद्धाळू असल्याचे प्रकर्षाने जाणवते. मनातील इच्छा पूर्तीसाठी देवाला नवस मानण्याची धार्मिक प्रथा रूढ होती. नवस मानण्यासाठी विशिष्ट धर्माच्या देवदेवतेचे बंधन नव्हते. हिंदूधर्मीय पिराला नवस मानतांना अणि मुस्लिम लोक हिंदू मंदिरात नवस फेडतांना दिसतात. नवस प्रथेप्रमाणेच बळी देण्याचीही प्रथा पारंपरिक पद्धतीने सुरु होती. मूलबाळ व्हावे म्हणून, गावातील संकट टाळावे, साथीच्या आजारापासून गावाची सुटका व्हावी म्हणून बळी देण्याची प्रथा रुढ होती. अंगात येणे, भुतेखेते हा प्रकार महाराष्ट्रात सर्वदूर दिसून येतो. 'भुतें काढायच्याही अनेक जागा, गांवोगांव मांत्रिक असायचे. ते धूप, उडीद, मंत्र आणि शेवटी वेताची छडी, अशा नाना उपचारांचा प्रयोग करू न या भुतांना बोलके करायचे. गाणगापूर, वाडी, औदुंबर अशी जी दत्ताची स्थाने, तिथे ही भुते निघायची. खेड्यांमधून ही भूतसंख्या अनिर्बंधपणे अधिपत्य गाजवते. चौकांमधून, तिढ्यांवर असे कणकेचे दिवे, त्यात तांबडी मिरची खोवलेली, वर गुलाल वाहिलेला अशी भदे उतरुन ठेवलेली आढळायची.

त्यांना ओलांडायचे नाही, शिवायचे नाही, असा संकेत, कुत्र्यांची मात्र भली मेजवानी होते. त्यांना भुतंखेते काही करीत नाहीत. ती दत्तात्रेयाबरोबर असतात ना ? म्हणून ! अशा कितीतरी खुळचट कल्पना अंधश्रद्धा समाजाच्या मनात रूढ होत्या. जनमानसावर या अंधश्रद्धांचा जबरदस्त पगडा होता. महाराष्ट्रात अंधश्रद्धेचा कळस म्हणून ज्याचा उल्लेख करता येईल ती म्हणजे भानामतीचा खेळ ! 'तांत्रिकांनी लिंबू घ्यायचे आणि देवतांचे पूजन केल्यावर त्यात सुया खोचून ज्याच्यावर जारणमारण करायचे असेल, त्याच्या दिशेने आकाशात भिरकावून द्यायचे. ते म्हणे अवकाशांतून भिरभिरत येते ! ज्याच्यावर ते अभिमंत्रित केले असेल, त्याच्या पाठीत त्याचा सपाटा बसतो.' यात त्या व्यक्तीच्या दातखिळ्या बसणे, प्रसंगी प्राणही जाण्याची शक्यता असते. हा भानामतीचा आणि मूठ मारण्याचा प्रकार महाराष्ट्रात सर्रासपणे सुरू होता. महाराष्ट्रीयन समाज पारंपरिक व्रतवैकल्ये आणि कर्मकांडाच्या विळख्यात पूर्णपणे गुरफटलेला होता. अशा या समाजात जागृती निर्माण करून प्रबोधन करणे गरजेचे होते. पं. श्रीधरशास्त्रींसारख्या सुधारणावादी व्यक्तींनी हे महत् कार्य केलेले आहे.

सारांश :

'हिंदू धर्माच्या परंपरेत सत्य-असत्य, धर्म-अधर्म, नीती-अनीती ह्यांचा निवाडा करण्यासाठी शास्त्राधार किंवा रूढी हेच निकष होते. ह्या बाबतीत स्वतंत्रपणे विचार करण्याची मोकळीक कुणालाच नव्हती. त्यामुळे मध्यवर्ती धर्मपीठांची उघड दडपशाही नसूनसुद्धा भयानक अशी बौद्धिक गुलामगिरी आपल्याकडे निर्माण झाली. अंधश्रद्धाळुपणे कालबाह्य रूढी परंपरांवरही विश्वास टाकण्यात पिढ्यानपिढ्या खर्ची पडल्या. या बौद्धिक गुलामगिरीतून सर्वत्र नानाविध अंधश्रद्धासुद्धा बोकाळतात. शास्त्रयुक्त विवेकबुद्धीच्या आणि उच्चतर नैतिक प्रेरणेच्या कसोटीला न उतरणारी श्रद्धा ही अंधश्रद्धाच होय. मग ती शास्त्रग्रंथ, रूढी, दैवी चमत्कार, स्वप्नातील दृष्टांत, गुरुमंत्र, नवसायास आणि लोकभ्रम यापैकी कशावरही असो, अशी अंधश्रद्धा पवित्र धर्मभावनेला विघातकच ठरते.' तत्कालीन धर्ममार्तंडाच्या बौद्धिक गुलामगिरीतून सर्वसामान्य समाजाची सुटका करणे गरजेचे होते. परंपरागत अंधश्रद्धेच्या विळख्यातून सुटका करून समाज जागृती करण्याचे कार्य परिवर्तनवादी व्यक्तींनी केले. पं. श्रीधरशास्त्रींनी धर्मशास्त्राधार देऊन परंपरागत अंधश्रद्धा, रूढी-प्रथा चुकीच्या असल्याचे प्रतिपादन केले.

संदर्भ ग्रंथ

१. पाठक श्रीधरशास्त्री, ***अस्पृश्यतेचा शास्त्रार्थ,*** १९३३.

२. इतिवृत्तम सरस्वती वेदपाठ शाळेचा अहवाल (१९९५-१९९६).

३. इतिवृत्तम - ***सरस्वती वेद पाठ शाळेचा अहवाल*** (१९९५-१९९६)

४. धर्माधिकारी भाऊ (संपा.), ***भारतीय संस्कृती*** (संक्षिप्त आवृत्ती) सानेगुरुजी.

५. वाळिंबे रामचंद्र शंकर, ***एकोणिसाव्या शतकालीन महाराष्ट्राची सामाजिक पुनर्घटना (भाग-२)***

६. धर्म-निर्णय - मंडळ ***अहवाल (१९५९)***